

פרשת ציצית בלילה בין בבב לארץ ישראל הרב יצחק פייגלין

א. מבוא

במאמר זה נבחן את ההשפעה של מחלוקת החכמים בגדר מצות ציצית (האם היא מצות עשה שהזמן גרמה) על הפסיקה בדבר אמירת "פרשת ציצית" בקריאת שמע של לילה. ראשית, נעיין במחלוקת התנאים בענין ונראה את שורשי המחלוקת, נעקוב אחר סוגיות שמהן ניתן ללמוד כיצד הכריעו חז"ל במחלוקת זו, ומתוך עיון זה נוכל להבין את הסוגיה בברכות (י"ד ע"ב) המתארת את ההבדל בין המנהג הבבלי לבין המנהג הארץ ישראלי, בנוסח קריאת שמע של ערבית. הנוסח הארץ ישראלי המתואר בגמרא זו, יראה תמוה למדי ללומד, אך בדיקה במקורות ארץ ישראלים מימי הגאונים מראה שכך נהגו במשך מאות שנים.

ב. גדר מצות ציצית

1. מחלוקת התנאים בציצית

נחלקו התנאים (מנחות מ"ג ע"א) בגדר מצות ציצית, האם היא מצות עשה שהזמן גרמה, ואז נשים תהיינה פטורות ממנה, או שזו מצות עשה רגילה שאינה תלויה בזמן, ונשים תהיינה חייבות בה:

תנו רבנן: **הכל חייבין בציצית**, כהנים, לויים וישראלים,¹ גרים, נשים ועבדים; **רבי שמעון פוטר בנשים**, מפני שמצות עשה שהזמן גרמא הוא, וכל מצות עשה שהזמן גרמא נשים פטורות.

יסוד מחלוקת חכמים ורבי שמעון נעוץ בשאלה האם מצות ציצית חלה גם בלילה. לדעת חכמים מצות ציצית לא תלויה בזמן ואין פטור ממצווה זו בלילה, לדעת רבי שמעון אין חובת ציצית בלילה. תנאים אלו נחלקו בדרשת הכתובים בפרשת ציצית:

מאי טעמא דרבי שמעון? דתניא: וראיתם אותו - פרט לכסות לילה.²

¹ הגמרא שם מבארת שתנא קמא מצא לנכון להוסיף את הפירוט "כהנים לויים..." משום שהייתה הוה אמינא לחשוב שכהנים יהיו פטורים, משום שבבגדיהם יש שעטנז על פי גזרת הכתוב, לכן בא תנא קמא ללמדנו שאף הם חייבים וכן כל שאר ישראל.

² מדרש התנאים מברר בהמשך מדוע לא מיעטו סומא ממצות ציצית, ומסקנתו שיש למעט דבר שהוא אצל כולם, וזה כסות לילה.

ורבנן האי וראיתם אותו מאי עבדי ליה? מיבעי להו לכדתניא: וראיתם אותו וזכרתם - ראה מצווה זו וזכור מצווה אחרת התלויה בו, ואיזו זו? זו קרית שמע.

ניתן להבחין שרבי שמעון מסתמך על ברייתא שדורשת את הפסוק ומלמדת הלכה, שבדאי חכמים לא יסכימו איתה - שכסות לילה פטורה מציצית. אך חכמים מנגד לא מציעים מקור דרשני לשיטתם, אלא הם דורשים את המילים "וראיתם אותו" להלכה אחרת שגם רבי שמעון יסכים עימה - שכל הרואה את הציצית יזכור מצוות אחרות. לכן, יש לומר שהברייתא שהובאה כמקור לדינו של רבי שמעון אינה מקובלת על חכמים. קביעה זו חשובה, כדי להבין כיצד בסופו של דבר נפסקה ההלכה כרבי שמעון והוא יחיד נגד רבים.

הברייתא המלמדת שכסות לילה פטורה מציצית מובאת במסכת זבחים (י"ח ע"ב) תוך כדי דיון בשאלת דינם של בגדי כהן שהיו ארוכים מידי או קצרים מידי. הגמרא חיפשה לתלות מחלוקת אמוראים בבגדי כהן במחלוקת תנאים שעסקה בטלית עם יותר או עם פחות מארבע כנפות. מסקנת הסוגיה שם אינה נוגעת לעניננו, אך חשוב לציין שהברייתא הפוטרת כסות לילה הובאה בסוגיה, ומתוך פשטות הלשון נראה שאין בגמרא שם מי שחולק על דין זה.

ברייתא זו מובאת במקום נוסף, במסכת שבת (כ"ז ע"ב), אגב דיון ארוך לגבי גדרי בגד המקבל טומאה. גם כאן שובצה הברייתא תוך כדי דיון בדרשת הפסוקים, אך מתוך פשטות הסוגיה נראה, שאין חולק על דין הברייתא שכסות לילה פטורה מציצית.

2. מחלוקת התנאים במצות עשה שהזמן גרמא

בתוספתא (פ"א ה"י) למסכת קידושין מובא:

אי זו היא מצות עשה **שהזמן גרמא** כגון סוכה לולב ותפלין.

אי זו היא מצות עשה **שלא הזמן גרמא** כגון אבידה ושלוח הקן מעקה וציצית.

ר' שמעון פוטר את הנשים מן הציצית מפני שהיא מצות עשה שהזמן גרמא.

תוספתא זו, שמטרתה לתת דוגמאות, היא הרחבה למשנה בקידושין שקבעה את הכלל שנשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמא. ניתן לראות שתנא קמא (חכמים) שיבץ את מצות ציצית ברשימת מצוות העשה שלא הזמן גרמא, אך קביעה זו לא מסתדרת עם הברייתא שכסות לילה פטורה מציצית. ואכן, לא הופתענו שהתוספתא מציינת שרבי שמעון מקבל את דברי תנא קמא, למעט הדוגמה של ציצית. רבי שמעון לא ביאר מדוע הוא העביר את מצות ציצית מרשימת המצוות שלא הזמן גרמא לרשימת המצוות שהזמן גרמא, אך מאחר שידועה שיטתו של רבי שמעון שכסות לילה פטורה מציצית, נראה די ברור שהוא

יסבור שציצית היא מצות עשה שהזמן גרמה. ראייה לכך ניתן לראות מהירושלמי (קידושין פ"א ה"ז) שמצטט את התוספתא³ הנ"ל עם תוספת הרחבה:

אי זו היא מצות עשה **שהזמן גרמא**? כגון סוכה ושופר ולולב ותפילין.
אי זו היא מצות עשה **שלא הזמן גרמא**? כגון אבידה ושילוח הקן ומעקה וציצית.
רבי שמעון פוטר הנשים מן הציצית, שהיא מצות עשה שהזמן גרמא.
אמר להן ר' שמעון: אין אתם מודין לי שהיא מצות עשה שהזמן גרמא. **שהרי כסות לילה פטור מן הציצית**.
אמר ר' הילא **טעמון דרבנין** שכן אם היו מיוחדות לו ליום ולילה שהיא חייבת בציצית.

מתוך לשון הירושלמי נראה שהם גרסו שורה נוספת בתוספתא, ובה מובאת טענתו של רבי שמעון כנגד חכמים: "שהרי כסות לילה פטור מן הציצית". ניתן להבין מכאן שרבי שמעון בטוח לחלוטין שלילה אינו זמן ציצית, והוא אינו מבין למה חכמים הגדירו את הציצית כמצות עשה שלא הזמן גרמה.⁴ כדי לא להשאיר תמיהה זו פתוחה, האמורא ר' הילא⁵ משיב בשם חכמים, שהם מסכימים ש"כסות לילה פטורה", אך מפני שפעמים לובשים בלילה כסות יום, נמצא שחייבים בציצית גם בלילה.

הסבר זה של ר' הילא מפתיע, שכן ראינו לעיל בסוגיית הבבלי במנחות, שחכמים לא מקבלים את דרשת הפטור של "כסות לילה". לענ"ד נראה, שהירושלמי כאן כבר יודע שהלכה נפסקה כרבי שמעון, והצעתו של ר' הילא מנסה לצמצם מעט את המחלוקת.

התוספתא שדנה בדוגמאות למצוות עשה שהזמן גרמן, מובאת גם בתלמוד הבבלי (קידושין ל"ג ע"ב) בקיצור לשון ובשינויי עריכה:

תנו רבנן: איזוהי מצות עשה **שהזמן גרמא**? סוכה, ולולב, שופר, וציצית, ותפילין.
ואיזוהי מצות עשה **שלא הזמן גרמא**? מזוזה, מעקה, אבידה, ושילוח הקן.

יתכן שהברייתא בבבלי מגיעה ממקור תנאי אחר שאינו מוכר לנו. אך יותר מסתבר, עקב דמיון הלשון והעדר מקור ברור לנוסח זה, שמדובר באותה תוספתא שראינו לעיל. אם כנים הדברים, אזי נראה שעורך הבבלי (המאוחר לעורך הירושלמי) כבר ידע שההלכה הרווחת היא כרבי שמעון. כדי לחדד עניין זה הוא שינה את לשון תנא קמא של התוספתא המקורית,

³ תוספתא זו מובאת בשינויים קלים גם בירושלמי ברכות פ"ג ה"ג, להלן נעמוד על השינויים.
⁴ בירושלמי ברכות הגרסה יותר קצרה, ובמקום לשון של שאלה: "אמר להם ר' שמעון... יש תוספת סתמית של נימוק לדינו של רבי שמעון: "שהרי כסות לילה פטור מן הציצית". הבדל זה ממתן מעט את הנטיה הנחרצת של עורך הסוגיה להכריע כרבי שמעון, אך עדיין ניכר שמילים אלו הן תוספת על לשון התוספתא המקורית.
⁵ בירושלמי ברכות גרסו ר' לייא.

כך שתתאים לשיטת רבי שמעון.⁶ כך קיבלנו מקור תנאי ללא שם, מעין סתם משנה, כשיטת רבי שמעון.

3. הכרעת ההלכה בימי התנאים

כפי שראינו לעיל, ככל שהמקור התנאי קדום יותר, כך מחלוקת התנאים מובאת בצורה ברורה יותר. בתוספתא עצמה דעת חכמים מודגשת יותר, ודברי רבי שמעון מובאים כתוספת והשגה על דברי חכמים, כך שנראה כי בשלב זה מחלוקת התנאים עדיין לא הוכרעה. מציאות זו משתקפת גם מתוך מדרש התנאים בספרי (במדבר פרשת קרח פיסקא קטו):

ויאמר ה' אל משה לאמר דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם ועשו להם ציצית, אף הנשים במשמע. רבי שמעון פוטר את הנשים מן הציצית מפני שמצות עשה שהזמן גרמה נשים פטורות שזה הכלל אמר ר' שמעון כל מצות עשה שהזמן גרמה נוהגת באנשים ואינה נוהגת בנשים בכשרים ולא בפסולים. אשר תכסה בה שומע אני אף כסות לילה במשמע תלמוד לומר וראיתם אותו ביום ולא בלילה. ואם היתה מיוחדת ליום ולילה תהא חייבת בציצית משמע מוציא את כסות לילה ומוציא את כסות סומא תלמוד לומר והיה לכם לציצית מכל מקום.

מדרש זה פותח בלשון הדומה לזו המובאת בתלמוד הבבלי (מנחות מ"ג ע"א) בסוגיית ציצית. ובכל זאת, ישנו הבדל משמעותי. בכל המקורות התנאיים שהובאו לעיל, שיטת חכמים הובאה כדין פשוט ללא מקור, שכן זה ברור שנשים חייבות במצווה שאינה תלויה בזמן. בספרי, לעומת זאת, נראה שהתהפכו היוצרות, שיטת רבי שמעון מקבלת הדגשה יתירה - מיד לאחר דברי רבי שמעון מובא מדרש ההלכה הפוטר כסות לילה מציצית, ללא חולק, ואילו שיטת חכמים נלמדת מדרשת הכתוב "דבר אל בני ישראל". ללמדנו, שאמנם גם לפי חכמים יש פטור מכסות לילה, וציצית היא מצווה התלויה בזמן, אך הכתוב ריבה נשים לחיוב במצות ציצית.⁷

⁶ ואכן התוספות (כ"ה ע"ב, ד"ה 'גזירה') רואה מסתימת לשון הבבלי כאן כרבי שמעון, ראה שכך הלכה: "קיי"ל כרבי שמעון דפוטר כסות לילה בפרק התכלת (מנחות מ"ג ע"א)... ולכך נשים פטורות מן הציצית... ובפרק קמא דקדושין (ל"ג ע"ב) תנו רבנן מצות עשה שהזמן גרמא שופר ולולב סוכה וציצית".
⁷ בהמשך הפיסקה של הספרי הנ"ל, מובאת דרשה הבאה להסביר את ההגיון בסדר פרשות קריאת שמע. בסוף הקטע שם מסביר הספרי את עדיפות פרשת "והיה אם שמוע" על פני פרשת ציצית: "תקדום פרשת ציצית לפרשת והיה אם שמוע אמרת תקדום פרשה שהיא נוהגת ביום ובלילה לפרשת ציצית שאינה נוהגת אלא ביום?". מילים אלו הן הכרעה ברורה למדי לטובת שיטת רבי שמעון, על פני שיטת חכמים, שהוזכרו בתחילת הפיסקה.

מתוך מה שראינו עד כה עולה כי מחלוקת חכמים ורבי שמעון החלה בדור תלמידי רבי עקיבא, וככל הנראה, לא הוכרעה עד ימי רבי, ואף מעט אחריו.

4. המחלוקת בימי האמוראים

הגמרא במסכת מנחות (מ"ג ע"א) מביאה מעשה עם רב יהודה, ממנו נוכל ללמוד על גדר מצות ציצית:

רב יהודה רמי תכילתא לפרזומא **דאינשי ביתיה**, ומברך כל צפרא להתעטף בציצית.⁸

מדרמי, קסבר: מצות עשה **שלא הזמן גרמא** הוא.

במעשה זה מסופר שרב יהודה הטיל ציציות לבגדים שאשתו מתכסה בהם.⁹ ומכך הסיקה הגמרא שרב יהודה סובר שציצית היא מצות עשה שלא הזמן גרמה, משום שלדעתו היא נוהגת ביום ובלילה.¹⁰ מעשה דומה מובא במסכת סוכה (י"א ע"ב): "רב עמרם חסידא רמא תכלתא לפרזומא דאינשי ביתיה". ממעשים אלו של רב יהודה ורב עמרם ניתן להסיק לכאורה, שהיו אמוראים שפסקו לבני ביתם כחכמים ולא כרבי שמעון.

במסכת שבת (כ"ה ע"ב) מביא רב יהודה מעשה מימי התנאים בהקשר של הכנות לכבוד שבת:

אמר רב יהודה אמר רב: כך היה מנהגו של רבי יהודה בר אלעאי, ערב שבת מביאים לו עריבה מלאה חמין, ורוחץ פניו ידיו ורגליו, ומתעטף **ויושב בסדינין המצוייצין**, ודומה למלאך ה' צבאות, והיו תלמידיו מחבין ממנו כנפי כסותן. אמר להן: בני, לא כך שניתי לכם, סדין בציצית. בית שמאי פוטרין ובית הלל מחייבין. והלכה כדברי בית הלל! ואינהו סברי - **גזירה משום כסות לילה**.

רב יהודה מספר על התנא רבי יהודה בר אלעאי שהיה מתעטף בסדין עשוי פשתן¹¹ עם ציצית מצמר, אך תלמידיו לא נהגו כמותו. חשב רבי יהודה בר אלעאי שאולי הם סברו שאסור ללבוש בגד פשתן עם ציצית צמר כשיטת בית שמאי האוסרים שעטנו בציצית,¹² אך

⁸ בהמשך הסוגיה, מבררת הגמרא מדוע היה צורך לברך כל יום מחדש, ומשיבה: "כי משני מכסות לילה לכסות יום".

⁹ על פי רש"י שם ד"ה 'רב יהודה'.

¹⁰ על פי רש"י שם ד"ה 'מדרמי'.

¹¹ רש"י שם: "בסדינין המצוייצין - סדינים של פשתן, ובהן ציצית של תכלת, כלאים, אלא שמותר מן התורה, דדרשינן סמוכין: לא תלבש שעטנו גדילים תעשה לך".

¹² רש"י שם: "בית שמאי פוטרין - ואף על גב דציצית חובה הוא בכל טליתות שיש לו לאדם, ואפילו מונחים בקופסא - הני דפשתן פטורין, משום דכלאים לא שרא רחמנא, דלא דרשי סמוכין. ובית הלל מחייבין - דדרשי סמוכין".

מתברר שלא היה ספק לתלמידיו שהלכה כבית הלל, שאין איסור כלאיים נוהג בציצית, אך חשש אחר היה לנגד עיניהם - גזירה משום כסות לילה.¹³

סוגיה דומה מובאת גם במסכת מנחות (מ' ע"א-ע"ב), ואף היא מגיעה למסקנה דומה:

תנו רבנן: סדין¹⁴ בציצית - בית שמאי פוטרין, ובית הלל מחייבין, והלכה כדברי בית הלל. אמר ר' אליעזר ב"ר צדוק: והלא כל המטיל תכלת בירושלים אינו אלא מן המתמיהין! אמר רבי: אם כן, למה אסרוה? לפי שאין בקיאין. אמר ליה רבא בר רב חנא לרבא: ולרמו בי עשרה ונפקו לשוקא ומפרסמא למילתא! כל שכן דמתמהו עילון. ולידרשא בפירקא! גזירה משום קלא אילן. ולא יהא אלא לבן! כיוון דאפשר במינן לא; כדריש לקיש, דאמר ריש לקיש: כל מקום שאתה מוצא עשה ולא תעשה, אם אתה יכול לקיים את שניהם - מוטב, ואם לאו - יבוא עשה וידחה את לא תעשה. וליבדקוה! אלא גזירה משום טעימה. וליכתבה אדיסקי! אדיסקי ליקום וליסמוך? אמר רבא: השתא חמץ בפסח ויום הכיפורים דכרת סמכינן אדיסקי, הכא דעשה בעלמא לא כל שכן! אלא אמר רבא: הא מילתא אמרי, ואיתמר במערבא משום דרבי זירא כוותי: שמא יקרע סדינו בתוך ג' ויתפרנו, והתורה אמרה: תעשה - ולא מן העשוי; שרא רבי זירא לסדיניה. רב זירא אמר: גזירה נמי משום כסות לילה.

סוגיה זו ארוכה יותר מהמעשה המקביל במסכת שבת. לעניננו, חשוב לשים לב לתהליך שהסוגיה מתארת. תחילה, ישנו ברור בין התנאים האם אכן ברור לכל שהלכה כבית הלל ואין איסור כלאיים בציצית. רבי אליעזר בר צדוק סבור שאין דבר זה ברור, שכן בירושלים תמהו על כל אדם שהטיל ציצית צמר בבגד פשתן. לעומתו, רבי ענה שהלכה כבית הלל היא משנה פסוקה, ומה שבירושלים לא נהגו להטיל ציצית צמר בסדין פשתן זה משום שלא היו בקיאים.¹⁵

עתה, עוברת הסוגיה להצעות שונות של האמוראים, להבנת חששם של אנשי ירושלים, שגרמה להם לאסור הטלת ציצית תכלת מצמר בסדין פשתן. יש שהציעו שהחשש היה

¹³ רש"י שם: "ואינהו סברי - תלמידיו שהיו אוסרין, סבור: נהי דהלכה כבית הלל וחייבין מדאורייתא, מיהו: רבנן גזור בהו משום כסות לילה, שמא יהא לו כסות שמיוחד ללילות, ויטיל בו ציצית, ונמצא לובש כלאים שלא במקום מצווה, דכסות לילה לא מיחייב בציצית, דכתיב וראיתם אותו".

¹⁴ הסדין הוא בגד פשתן (על פי רש"י שם ד"ה 'סדין').

¹⁵ לפי רש"י ד"ה 'לפי שאין בקיאין', הבקיאות המדוברת כאן, היא בידיעה שיש ללמוד סמיכות פרשיות ולהתיר כלאיים בציצית. היה חשש שפסק זה של בית הלל לא יהיה ברור ומובן ויבואו להתיר כלאיים במקום בו אין ציצית. ישנה דרך אחרת לפרש את מחלוקת התנאים, אותה מביא רש"י בהמשך דבריו ב"לשנא אחרינא", וכן גם תוספות ד"ה 'אמר'. היות ואנו מעוניינים בתהליך ובמסקנת הסוגיה, ולא בדיון ההלכתי על כלאים, לא ראינו צורך בהבאתה.

שהתכלת לא תהיה אמיתית (קלא אילן), ואז נמצא שעובר על איסור כלאיים.¹⁶ יש שהציעו שהחשש היה שיקרע בגד הציצית ויתקנה שלא כהוגן (תעשה ולא מן העשוי), ואז נמצא לובש כלאיים בציצית פסולה.¹⁷ לבסוף חותם את הסוגיה ר' זירא בקביעה שבירושלים אסרו ציצית בסדין משום "כסות לילה".

שתי הסוגיות שראינו לעיל, הסתיימו במסקנה שיש להימנע מהטלת ציצית צמר בבגד פשתן (סדין) משום "כסות לילה". כלומר, יש להימנע מהטלת ציצית של צמר בפשתן מחשש, שילבש בגד של לילה שהוא עצמו פטור מציצית, ונמצא עובר על איסור כלאיים.¹⁸

בשלב זה ברצוני להציע, שמחלוקת חכמים ורבי שמעון שראינו לעיל הייתה נתונה במחלוקת במשך כל ימי התנאים. לראיה, הגזרה משום "כסות לילה" לא תיתכן אלא אם כן אנו סוברים שלילה לאו זמן ציצית ואשה פטורה מציצית, אך גזירת "כסות לילה" כפי שראינו במסכת שבת, לא הייתה מקובלת על רבי יהודה בר אלעאי. מנגד, נראה, שבדור תלמידיו של רבי יהודה בר אלעאי, היא הפכה כבר למקובלת.¹⁹ בסוגיה המקבילה במנחות הצעת ההסבר להימנעות אנשי ירושלים מהטלת ציצית בסדין משום כסות לילה, הוצעה רק בסוף הסוגיה, לאחר שנידונו הצעות אחרות. אולי דבר זה מלמד שבדורות ראשונים לא הייתה גזרה כזו.

כמו כן, ראינו שרבי שמעון מסתמך על ברייתא הפוטרת כסות לילה מציצית מדרשת הכתוב, ברייתא זו הובאה כהלכה פסוקה תוך כדי דיון בעניינים אחרים בתלמוד.²⁰ מכאן רואים מגמה הולכת ומתחזקת להכריע הלכה כרבי שמעון.

¹⁶ מבאר שם רש"י: "גזירה משום קלא אילן - צבע היא שדומה לתכלת ואי שרית של תכלת בסדין אתי למירמי צמר צבוע בקלא אילן והוי כלאים שלא במקום מצווה".

¹⁷ מבאר שם רש"י: "והתורה אמרה תעשה ולא מן העשוי - ונמצאת ציצית פסולה והווי כלאים שלא במקום מצווה".

¹⁸ כך מבאר רש"י בסוגיה במנחות: "גזירה משום כסות לילה - שמא יתכסה בו בלילה דפטור מציצית שנאמר וראיתם אותו וזכרתם פרט לכסות לילה ונמצא נהנה מכלאים שלא בשעת מצווה" (ד"ה 'יה"ג').

¹⁹ נראה לדייק כיוון זה מדברי הרא"ש: "ומדנקט תלמודא האי טעמא ולא נקט טעמא אחרינא דמפרש במסכת מנחות גזירה משום קלא אילן או שמא יקרע סדינו בתוך ג' אלמא דהכי הלכתא" (הלכות ציצית סימן א). וכן כתב הר"ן על הרי"ף (שבת י"ב ע"ב ד"ה 'ומדנקט'): "ומדנקט תלמודא הכא האי טעמא דהיינו משום כסות לילה ולא נקט טעמא אחרינא דשמא יקרע סדינו וכו' וכדאתמר התם בפרק התכלת משמע דקיי"ל כר' שמעון דפוטר כסות לילה מן הציצית".

²⁰ כך מבין ר' תם (מנחות מ' ע"ב ד"ה 'משום'): "אמרין פרק במה מדליקין אשר תכסה בה למה לי לאתויי כסות סומא והיינו כרבי שמעון. דלרבנן דרבי שמעון מוקמי ליה לרבות בעלת חמש. אלמא סתם הש"ס כרבי שמעון אתא... וסתם ברייתא נמי פרק קמא דזבחים כר' שמעון מוקי".

אמנם, יש לזכור שראינו בשני מקומות שונים אמוראים (רב יהודה ורב עמרם חסידא) שהטילו ציצית בבגדי הנשים, מכאן נראה כי גם בדורות אלו עדיין היו שפסקו כחכמים שציצית אינה תלויה בזמן.²¹

5. הכרעת ההלכה שלילה אינו זמן ציצית

כפי שראינו עד כה, אין בדברי התנאים ולא בדברי האמוראים הכרעה במחלוקת רבי שמעון וחכמים בגדר מצות ציצית. אמנם, ראינו מגמה שבמהלך הדורות שיטת רבי שמעון הופכת לאבן יסוד בסוגיות אחרות, מכל מקום לכלל הכרעה חד משמעית לא הגענו. כאן, זקוקים אנו לרבותינו הראשונים שהכריעו מתוך מסורת הדורות ומתוך העיון בסוגיות. כך כותב הרי"ף (הלכות ציצית לרי"ף י"א ע"ב):

תנו רבנן הכל חייבין בציצית כהנים לויים וישראלים גרים ועבדים משוחררין. **רבי שמעון פוטר בנשים** מפני שמצות עשה שהזמן גרמא הוא ונשים פטורות. **וקיימא לן כרבי שמעון.**

דברי הרי"ף מאשרים את התחושה העולה מתוך הסוגיות, שחכמי הדורות האחרונים הכריעו כרבי שמעון. הרי"ף לא נימק את דבריו, וקרוב הדבר שזו מסורת שעברה מדורות. פסיקה זו מובאת בכל הראשונים,²² ולית מאן דפליג שהלכה כרבי שמעון. ר' תם בתוספות (מנחות מ' ע"ב, ד"ה 'משום')²³ הוא מהראשונים שהוסיפו לפסק זה סדרה של ראיות:

²¹ מעשה זה כל כך חורג מההבנה הכללית שהלכה כרבי שמעון עד שזה הביא את ר' תם (מנחות מ' ע"ב ד"ה 'משום') לבארו כך: "ורב יהודה דרמי תכלתא לפרזומא דאינשי ביתיה, ר"י לבד היה עושה כן", וכן ביאר התוספות במסכת שבת (כ"ה ע"ב ד"ה 'גזירה'): "ורב יהודה ורב עמרם דהוור רמי תכלתא לפרזומא דאינשי ביתיה בהתכלת ובפרק קמא דסוכה משום דסברי דהוור מצות עשה שלא הזמן גרמא לא קיימא לן כוותייהו דהא משמע שהם דווקא היו עושין ולא האחרים". וכן כתב המרדכי (הלכות קטנות למרדכי, מנחות רמז תתקמט): "רב יהודה רמי תכלת לפרזומא דאינשי ביתיה דקסבר דהוור ליה ציצית מצות עשה שלא הזמן גרמא. וליתא, דמשמע דוקא איהו רמי ולא אחריני".

²² בספרות הגאונים מובאים שתי הסוגיות בהן מוזכר "גזרה משום כסות לילה" בקצרה עם המסקנה הסופית שיש מושג כזה כסות לילה. מכאן נוכל דייק שפסקו כרבי שמעון. בסידור רב עמרם גאון בסדר ברכות השחר הדברים נאמרו במפורש: "וכד מכסי בטלית אפילו מאה זימני מברך... ודווקא ביממא אבל בליליא לא, שאין מצות ציצית אלא ביום".

בראשונים הדברים יותר מפורשים, ראו: רמב"ם (הלכות ציצית פ"ג ה"ז וה"ט), רא"ש (הלכות ציצית סימן א), רמב"ן (קידושין ל"ג ע"ב ד"ה 'איזו'), ר"ן (שבת י"ב ע"א מדפי הרי"ף ד"ה 'ומדנקט', קידושין י"ד ע"ב מדפי הרי"ף ד"ה 'סוכה'), מרדכי (מנחות רמז תתקמט) ועוד.

²³ הדברים הובאו בלשון דומה גם בתוספות במסכת שבת (כ"ה ע"ב ד"ה 'גזירה'), שם הביאו ראיה נוספת: "בפרק קמא דקדושין תנו רבנן מצות עשה שהזמן גרמא שופר ולולב סוכה וציצית", וכן בתוד"ה 'דרבי בסוכה י"א ע"ב. סיכום וביאור טענות ר"ת הובאו גם ברא"ש (הלכות ציצית סימן א).

ר' תם פירש דכן עיקר כדאיתא פרק במה מדליקין ואינהו סבור משום כסות לילה מתוך כך יש להוכיח מכאן דהלכה כר' שמעון דלילה לאו זמן ציצית היא.²⁴
 ועוד אמרינן פרק במה מדליקין (דף כז.) אשר תכסה בה למה לי לאתווי כסות סומא והיינו כרבי שמעון דלרבנן דרבי שמעון מוקמי ליה לרבנות בעלת חמש אלמא סתם הש"ס כרבי שמעון אתא. ועוד בפרק ב' דברכות (דף יד:) אמרינן שלא היו אומרים במערבא פרשת ציצית בלילה [ורב יוסף אמר עלה] כמה מעליא האי שמעתא.²⁵

וסתם ברייתא נמי פרק קמא דזבחים (דף יח:) כר' שמעון מוקי. ורב יהודה דרמי תכלתא לפרזומא דאינשי ביתיה לקמן (דף מג.) ובפרק קמא דסוכה (דף יא.) ר"י לבד היה עושה כן.

ובפרק קמא דברכות (דף יג.) אמר ר' יהושע בן קרחה למה נסמכה פרשה וכו' לומר שזו נוהגת בין ביום בין בלילה וזו אינה נוהגת אלא ביום.

לסיכום, ניתן לומר שהלכה פסוקה היא שציצית היא מצות עשה שהזמן גרמה, ושהלכה זו רווחת בכל גלויות ישראל. אך מה שלא ברור הוא, מתי פסיקה זו הפכה לפסיקה הרווחת. נראה שהבבלי ואחריו הגאונים, ראשונים ואחרונים, מעולם לא התלבטו בשאלה זו, מה שאין כן, בתקופת התנאים בארץ ישראל. נראה שבימי התנאים מחלוקת זו נמשכה מימי תלמידי רבי עקיבא, והוכרעה רק בתחילת תקופת האמוראים. הדים לוויכוח ולהכרעה נראה בפרק הבא.

ג. מצות קריאת שמע

1. תקנת קריאת שמע ופרשותיה

הנחה מקובלת היא שישנם דינים והלכות שהיו מקובלים מדורי דורות, אף שהם אינם מופיעים במפורש בלשון המשנה. כך אצלנו, אין שום מקור תנאי שקובע במפורש שיש מצווה לומר "קריאת שמע",²⁶ אך מלשון התנאים במסכת ברכות פרקים א-ג, עולה בבירור

²⁴ לעיל בהערה 19 הבאנו את דברי הרא"ש שהסביר את דברי ר' תם שהראיה מהמעשה עם רבי יהודה בר אלעאי חזקה, משום שהוא דילג על כל ההסברים האפשריים האחרים להימנע מהטלת ציצית בסדין, ודילג ישר לטעם - "משום כסות לילה", מכאן ראיה לדעתו שסוגיה זו באה לפסוק כרבי שמעון.

²⁵ סוגיה זו תעמוד במרכז דיונונו בהמשך המאמר.

²⁶ קושי זה הביא את הרמב"ם לניסוח המעורפל משהו בספר המצוות שלו מצווה י: "שצונו לקרוא קריאת שמע... וכבר התבארו משפטי מצווה זו במסכת ברכות. ושם התבאר שקריאת שמע דאורייתא". הקביעה שזו מצווה דאורייתא הוזכרה רק דרך אגב בדברי האמוראים תוך כדי דיון בסוגיות צדדיות יחסית (הפסק בהלל, חרש התורם, טומאת קרי). ניתן לציין למשנה בברכות (פ"ג מ"ג): "נשים ועבדים וקטנים פטורין מקריאת שמע ומן התפלין, וחיבין בתפלה ובמזוזה ובברכת המזון", שממנה משתמע שכל הרשימה היא מצוות דאורייתא. וכך אכן הסיקה הגמרא שם (כ' ע"ב): "קריאת שמע,

הנחת יסוד מודעת ומוסכמת שיש מצווה כזו. בתוספתא מובא: "כשם שנתנה תורה קבע לקרית שמע, כך נתנו חכמים לתפילה"²⁷, תוספתא זו היא המקור התנאי הקדום שקובע במפורש שהתורה קבעה שיש מצווה לקרוא קריאת שמע וקבעה את זמניה.²⁸

לגבי נוסח קריאת שמע, מצאנו שתי משניות העוסקות בעניין, והן אף מציינות את מבנה הפרשות אגב דיון בשאלה הלכתית אחרת (ברכות פ"ב מ"ב):

אלו הן בין הפרקים: בין ברכה הראשונה לשנייה, ובין שנייה ל"שמע", ובין "שמע" ל"והיה אם שמע", בין "והיה אם שמע" ל"ואמר", בין "ואמר" ל"אמת ונציב". רבי יהודה אומר: בין "ואמר" ל"אמת ונציב", לא נפסיק. אומר רבי הושע בן קרח: ולמה קדמה "שמע" ל"והיה אם שמע"? אלא יקבל עליו מלכות שמעם תחלה, ואחר כך יקבל עליו על מצות. "והיה אם שמע" ל"ואמר"? ש"והיה אם שמע" נוהג ביום ובלילה, "ואמר" אינו נוהג אלא ביום.²⁹

במשנה הקודמת, שלא הובאה כאן, התבאר שיש הבדל בין הפסקה בדיבור בתוך פרשה לבין הפסקה בין פרשות, ומשנתנו היא המשך ישיר לדיון. אגב כך, משנתנו מלמדת מהן הפרשיות המדוברות, ועל הדרך מוסיפה את דרשתו של רבי יהושע בן קרח, על הטעם לסדר זה של הפרשיות.³⁰

דוגמה נוספת לעקרון זה נמצאת במסכת תמיד (פ"ה מ"א), ביחס להנהגות הבוקר בתפילת שחרית בבית המקדש:

אמר להם הממנה: 'ברכו ברכה אחת!' והן ברכו, וקראו עשרת הדברים, "שמע", "והיה אם שמע תשמעו", "ואמר", וברכו את העם שלוש ברכות: 'אמת ונציב', ונעבודה, וברכת כהנים. ובשבת מוסיפין ברכה אחת למשמר היוצא.

עיקר ענינה של משנה זו הוא ללמד את סדר התפילה בבוקר בבית המקדש, אבל ניתן להבחין שבמקום לכתוב בפשטות 'קריאת שמע', טרח התנא ופירט את שלוש הפרשיות של

פשיטא! מצות עשה שהזמן גרמא הוא". מכל מקום, קביעה מפורשת שקריאת שמע היא מצווה מהתורה, אין בדברי התנאים.

²⁷ פרק ג הלכה א, על פי מהדורת ליברמן. בביאור תוספתא כפשוטה עמוד 27, ציין ליברמן שתוספתא זו שימשה מקור לקביעת הרמב"ם שצויינה לעיל, שקריאת שמע היא מצווה מדאורייתא.

²⁸ גם כאן, העיסוק של התוספתא הוא בכך שהתורה קבעה את זמני קריאת שמע, ומתוך כך ניתן להסיק שפשיטא שהתורה היא זו שקבעה שיש מצווה לקרוא קריאת שמע.

²⁹ הגמרא במסכת ברכות י"ד ע"ב, מביאה מקור תנאי נוסף הדורש את סדר הפרשיות: "תניא, רבי שמעון בן יוחי אומר: בדין הוא שיקדים שמע ליהיה אם שמע - שזה ללמוד וזה ללמד; והיה אם שמע לויאמר - שזה ללמוד וזה לעשות".

³⁰ דרשה זו באה להסביר את החריגה מסדר הפרשיות בתורה, שכן פרשת "ציצית" קודמת לפרשת "שמע" ולפרשת "והיה אם שמע".

קריאת שמע. העולה מדברינו, שידוע היה מקדמת דנא, שיש מצווה לקרוא קריאת שמע, ושהיא מכילה שלוש פרשיות.³¹

2. קריאת שמע של ערבית בימי התנאים

החזות שהצגנו מעט מטעה, שכן יש עדות מסויימת לפולמוס בנושא הרכב פרשיות קריאת שמע, עדות שמופיעה במשנה האחרונה של פרק א במסכת ברכות (משנה ה):

מִזְכְּרֵינוּ יְצִיאַת מִצְרַיִם בְּלֵילוֹת. אָמַר רַבִּי אֶלְעָזָר בֶּן עֲזַרְיָה: הָרִי אֲנִי כְּבֹן שְׁבַעִים שָׁנָה, וְלֹא זָכִיתִי שֶׁתֵּאֱמַר יְצִיאַת מִצְרַיִם בְּלֵילוֹת, עַד שֶׁדָּרְשָׁה בֶּן זֹמְהָ, שֶׁנֶּאֱמַר: "לְמַעַן תִּזְכֹּר אֶת יוֹם צֵאתְךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם, כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ", "יְמֵי חַיֶּיךָ" הַיָּמִים, "כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ" הַלֵּילוֹת. וְחֻכְמֵי אֲוִמְרִים: "יְמֵי חַיֶּיךָ" הָעוֹלָם הַזֶּה, "כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ" לְהֵבִיא אֶת יְמוֹת הַמְּשִׁיחַ.

משנה זו די סתומה. לא ברור למה מתכוון רבי אלעזר בכך שעד שגילה את דרשת בן זומא הוא לא הזכיר את יציאת מצרים בלילה, וגם לא ברור מה הוא שינה מרגע שהכיר דרשה זו. ניתן להציע שרבי אלעזר מתייחס למנהג ארץ ישראל שלא לומר פרשת ציצית בלילה, משום שלילה לא זמן ציצית.³² פועל יוצא מהשמטה זו הוא העדר אזכור יציאת מצרים, וכשבא בן זומא ודרש את דרשתו, כנראה, תקנו את נוסח ברכות קריאת שמע, כך שיכלול את אזכור יציאת מצרים. אפשרות אחרת היא שמאז ומעולם אמרו את פרשת ציצית, אך מה שנתחדש לרבי אלעזר, זה החובה להזכיר את עניין יציאת מצרים.³³

³¹ בספר קדמוניות היהודים של יוסף בן מתתיהו מובא: "פעמיים ביום בתחילתו וכשמגיע זמן השכיבה, חייבים הכל להעיד לפני האלקים על המתנות שהעניק להם בהוציאו אותם לחירות מארץ מצרים. הכרת תודה הינה מוצדקת מטבעה, והיא ניתנת תמורת מה שהיה כבר, וכדי להשפיע על הבאות. כמו כן עליהם לכתוב על דלתותיהם את רוב הטובות אשר היטיב אלוקים עמהם, ועל כל אחד להציגן על זרועו" (מהדורת שליט, ירושלים 1963, ספר רביעי עמ' 212). תיאור זה של יוסף בן מתתיהו, תואם את הנחתנו דלעיל, שהתקנה הקדומה של קריאת שמע, כללה שלוש פרשיות הן בבוקר והן בערב. אמנם, יוסף אינו מפרט את מבנה הפרשיות של קריאת שמע, אך עדות הראיה שלו, לנעשה בימיו בארץ ישראל שלפני החורבן, מתאר אזכור יציאת מצרים כחלק מקריאה בתחילת יום ובסוף יום - בשכיבה. די ברור, שהוא מתאר את אמירת פרשת ציצית כחלק אינטגרלי מקריאת שמע, פעמיים ביום בארץ ישראל. לא סביר שבעדות זו הוא מתאר את נוסח ברכת אמת וציב, שהתקבעה רק זמן רב אחר כך - בימי רבי.

³² כך ניתן לדייק מדברי רש"י: "מזכירין יציאת מצרים בלילות - פרשת ציצית בקריאת שמע, ואף על פי שאין לילה זמן ציצית, דכתיב וראיתם אותו וזכרתם, אומרים אותה בלילה מפני יציאת מצרים שבה", וכן בפירוש הרמב"ם על המשנה: "יציאת מצרים, ר"ל פרשת ציצית שבה אמר ה' אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים. והיה הדין נותן שלא לקרות פרשה זו בלילה לפי שאין מצות ציצית נוהגת בלילה".

³³ כך היא שיטת הראב"ד שהובאה בחידושי הרשב"א על משנה זו: "כתב הראב"ד ז"ל תמה אני בתחלה שלא היו מזכירים יציאת מצרים בלילות נמצא שלא היו אומרים לא פרשת ציצית ולא אמת ואמונה אם כן שתיים לאחריה היכא משכחת לה, ונראה לי כי מה שאמר ולא זכיתי שתאמר מן התורה קאמר ולעולם היו קורים פרשת ציצית ואמת ואמונה מדברי חכמים". הרשב"א בהמשך הדברים מסביר כמו האפשרות הראשונה שהצענו: "ואני תמה על זה על הקושיא ועל תירוצה דודאי לא היו קורין אותה פרשה כלל ואפילו הכי היו אומרים שתיים לאחריה אלא שלא היו אומרים אמת ואמונה אלא מודים אנחנו לך כדאיתא לקמן בפרק היה קורא".

נראה, שהמנהג הקדום היה לומר שלוש פרשיות ערב ובוקר, ובכך גם מזכירים יציאת מצרים ביום ובלילה. לראיה, המשנה במסכת תמיד המתארת את תפילת השחר בבית המקדש, כוללת את פרשת ציצית. לאחר החורבן, בימי רבי עקיבא ותלמידיו, עם התקבעות נוסחי תפילה, החלו להשלים את נוסח ברכות קריאת שמע שלאחר הקריאה. נוסח זה כלל כמה מרכיבים יסודיים וביניהם את אזכור יציאת מצרים.³⁴

במקביל לקביעת נוסח ברכות קריאת שמע, מתנהל ויכוח ער, ביחס להגדרת מצות ציצית - האם זמנה בלילה או לא. בכדי להטות את הכף לכיוון ההכרעה כרבי שמעון, שציצית היא מצות עשה שהזמן גרמה, מחליטים התנאים להוריד את פרשת ציצית מנוסח קריאת שמע של ערבית. הצורך באזכור יציאת מצרים מוצא עתה את ביטויו בברכות קריאת שמע. כך נוצר מצב שהשמיטו את פרשת ציצית מקריאת שמע של ערבית, עד שרבי אלעזר בן עזריה החזיר פרשה זו על בסיס דרשת בן זומא.³⁵

לפי דברינו, הייתה תקופה בימי חכמי יבנה, שבה לא הזכירו את יציאת מצרים בקריאת שמע של ערבית. נראה, שרבי אלעזר מנסה לשכנע את חבריו - חכמים, להחזיר את פרשת ציצית למקומה בקריאת שמע, כדי לקיים את מצות אזכור יציאת מצרים בלילה כתיקונה, לאחר שככל הנראה הוכרעה ההלכה במחלוקת רבי שמעון וחכמים לגבי גדר מצות ציצית. אך, ככל הנראה, מאמציו של רבי אלעזר לא נשאו פרי, והראיה - חכמים עדיין חולקים על רבי אלעזר בן עזריה. רבי יהושע בן קרחה במשנה בברכות תחילת פרק שני אומר במפורש:

³⁴ עדות להתקבעות נוסח ברכת אמת ויציב, והדרישה לכלול בה אזכור ליציאת מצרים ניתן למצוא בדברי רבי בתוספתא (ברכות ב, א): "הקורא את שמע צריך להזכיר יציאת מצרים באמת ויציב, ר' אומר צריך להזכיר בה מלכות, אחרים אומרים צריך להזכיר בה מכת בכורים וקריעת ים סוף". נראה, שנוסח "אמת ויציב" הקדום המובא במשנה במסכת תמיד, המתאר את תפילת השחר במקדש, לא כלל את המרכיבים שנוספו בימי רבי.

³⁵ רעיון זה הובא במאמרו של משה בנוביץ, תלמוד האיגוד, מאימתי קורין את שמע, ירושלים (תשס"ו), עמ' 620-626. דברים ברוח דומה כתב עזרא פליישר במאמרו האחרון: "קריאת שמע של ערבית כמנהג ארץ ישראל: בין הלכה הקדומה למנהג המאוחר", בספר "תורה לשמה: מחקרים במדעי היהדות לכבוד פרופסור שמא יהודה פרידמן", בעריכת דוד גולניקין, ניו יורק וירושלים (תשס"ח 2007). שם בעמ' 295 הערה 20 כתב: "מבין כל הסיבות שניתן להעלות על הדעת לשיטתם של בני ארץ ישראל בעניין זה, ההנחה שהתיקון בא מפני ש'לילה לאו זמן ציצית' הוא, היא היחידה המתקבלת על הדעת".

"ויאמר אינו נוהג אלא ביום".³⁶ התלמוד הבבלי³⁷ והתלמוד הירושלמי³⁸ (שיובאו בהמשך), מתארים נוהג שרווח בארץ ישראל שלא לומר פרשת ציצית בלילה, אלא פסוק ראשון ואחרון.

הד מעניין לביטול פרשת ציצית, מנוסח קריאת שמע של ערבית, ניתן לראות במדרש התנאים לספר במדבר - הספרי (פיסקא קטו):

וראיתם אותו וזכרתם את כל מצות ה' ועשיתם אותם, זו פרשת שמע אתה אומר זו פרשת שמע או אינו אלא פרשת והיה אם שמוע אמרת צא וראה איזוהי פרשה שיש בה קיבול מלכות שמים ומיעט בה עבודה זרה אין אתה מוצא אלא פרשת שמע. [תקדם פרשת שמע לפרשת והיה אם שמוע או]³⁹ תקדם פרשת והיה אם שמוע לפרשת שמע אמרת תקדום פרשה שיש בה קיבול מלכות שמים ומיעט בה עבודה זרה לפרשת והיה אם שמוע שאינה אלא ללמד. תקדום פרשת ציצית לפרשת והיה אם שמוע אמרת תקדום פרשה שהיא נוהגת ביום ובלילה **לפרשת ציצית שאינה נוהגת אלא ביום** או יהא קורא שלש בערב כדרך שקורא שלש בשחר תלמוד לומר וראיתם אותו **ביום ולא בלילה**.

מדרש זה מנמק את סדר הפרשיות באותם נימוקים בהם השתמש רבי יהושע בן קרחה: "למה קדמה 'שמע' ל'והיה אם שמוע'? אלא קבל עליו מלכות שמים תחלה, ואחר כך יקבל עליו על מצות. 'והיה אם שמוע' ל'ויאמר'? ש'והיה אם שמוע' נהג ביום ובלילה, 'ויאמר' אינו נוהג אלא ביום". לפי דברי הספרי משמעות הביטוי 'אינו נוהג' הוא לא רק שאין חובת ציצית בלילה, אלא אף הפרשה אינה נאמרת. "פרשת ציצית אינה נוהגת אלא ביום".

³⁶ אמנם פשט המילים אינו מדבר על הפרשה, אלא על מצות ציצית עצמה. וכך פרש רש"י שם: "ויאמר אינו נוהג אלא ביום - דמשתעי בציצית, שאינה נוהגת אלא ביום, דכתיב וראיתם אותו - פרט לכסות לילה". אך קרוב הדבר שיש כאן רמיזה לעדות שפרשה זו לא נאמרה בלילה כלל. כך נראה מדברי בעל הלכות גדולות שיובאו להלן (ראו שם הערה 57). ראייה לדרך פרשנות זו, ניתן להביא מכך שהירושלמי (ברכות פ"א ה"ו) מקשה על מנהג בבל לומר את פרשת ציצית בלילה, מדברי רבי יהושע בן קרחה: "מתניתא פליגא על רבנן דתמן ויאמר אינו נוהג אלא ביום?". אך גם ראייה זו היא רק לדעת המקשן שם, שכן התרצן בסוגיית הירושלמי הנ"ל סובר שכוונת רבי יהושע בן קרחה לא הייתה לשלול את אמירת הפרשה בלילה, אלא בסך הכל לטעון שניתן לקיים את כל הפרשה רק ביום "כל פרשת ויאמר אינו נוהג אלא ביום". וכך ההבנה הפשוטה בדברי רבי יהושע בן קרחה.

³⁷ מסכת ברכות י"ד ע"א.

³⁸ מסכת ברכות פ"א ה"ו.

³⁹ תוספת המילים כאן מתבקשת כדי לשמור על המבנה הצורני של המדרש. כך גם מופיע בנוסח הילקוט שמעוני על התורה רמז תשנ.

3. קריאת שמע של ערבית בבבלי

בגמרא במסכת ברכות (י"ד ע"א) מובא דיון של אמוראים בבליים, על התנהלותם של בני ארץ ישראל בדרך אמירת פרשת ציצית של קריאת שמע:

אמר רב יוסף: כמה מעליא הא שמעתתא, דכי אתא רב שמואל בר יהודה, אמר, אמרי במערבא: **ערבית - דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם אני ה' אלהיכם אמת.**

אמר ליה אביי: מאי מעליותא? והא אמר רב כהנא אמר רב: לא יתחיל, ואם התחיל - גומר! וכי תימא ואמרת אליהם לא הוי התחלה - והאמר רב שמואל בר יצחק אמר רב: דבר אל בני ישראל - לא הוי התחלה, ואמרת אליהם - הוי התחלה! אמר רב פפא: קסברי במערבא, ואמרת אליהם - נמי לא הויא התחלה, עד דאמר ועשו להם ציצית.

אמר אביי: הלכך, **אנן אתחולי מתחלינן - דקא מתחלי במערבא, וכיון דאתחלינן - מגמר נמי גמרינן**, דהא אמר רב כהנא אמר רב: לא יתחיל, ואם התחיל - גומר.

בתחילת הסוגיה, יש כאן תיאור של מנהג ארץ ישראל בקריאת שמע של ערבית, והוא שאומרים רק את תחילתו וסופו, ומשמיטים כל אזכור למצות הציצית. כך באר זאת רש"י שם: "קריאת שמע של ערבית אין קורין בה פרשת ציצית כולה לפי שאין מצות ציצית בלילה, אבל מתחילין אותה ומפסיקים בה ומדלגים ואומרים אני ה' אלהיכם אמת".⁴⁰ לעיל ראינו, שמנהג ארץ ישראל היה, שלא לומר את פרשת ציצית בלילה כלל. עתה נראה, שחכמי ארץ ישראל התפשרו מעט, והזכירו את תחילת הפרשה ואת סופה. כך אולי יש להסביר את השמחה של רב יוסף "כמה מעליא הא שמעתתא". בהמשך הסוגיה מובאת מימרא בשם רב, שבבבל לא אמרו פרשת ציצית בלילה כלל.⁴¹ לבסוף מובאת עמדתו של אביי, שאנו (בני בבל) אומרים את פרשת ציצית כולה בלילה.⁴² אולם, בהמשך דברי הגמרא מובאת ההתלבטות הבאה:

⁴⁰ כך גם הסביר זאת הרשב"א (שו"ת הרשב"א א, נא): "כלומר שהיו מדלגין פרשת ציצית בערב לפי שאין מצות ציצית נוהגת בלילה. נמצא שלא היו קורין בערב אלא שתי פרשיות".

⁴¹ עדות דומה לכך יש בירושלמי ברכות פ"א ה"ו: "תמן אמרין לא יתחיל ויאמר ואם התחיל גומר".
⁴² הרא"ש על סוגיה זו בברכות (ב, ט), מעמת את מסקנת הגמרא כאן עם הסוגיה במנחות מ"ג ע"א, שם ישנה מחלוקת האם ציצית היא מצות עשה שהזמן גרמא. הרא"ש מביא את דברי ר' תם, שהכריע מכמה סוגיות שלילה אינו זמן ציצית. וכך כותב הרא"ש: "כל האמוראים דלעיל סברי דאין אומר פרשת ציצית בלילה", כלומר לעניין הכרעת ההלכה בדיני ציצית, שיטת חכמי ארץ ישראל, נפסקה להלכה, ומשום שהם אינם אומרים פרשת ציצית בלילה, הרי לנו שלילה לאו זמן ציצית. אם כך, כיצד נפוץ המנהג לומר פרשת ציצית בלילה בכל תפוצות ישראל? על כך משיב הרא"ש: "ואנן נהיגי לומר פרשת ציצית בלילה... אמר אביי הלכך אתחולי מתחלינן כדמתחלי במערבא וכיוון דמתחלינן מיגמר נמי גמרינן דהא אמר רב כהנא אמר רב אם התחיל גומר". כלומר, לפי הרא"ש הטיעון שלילה גורם לדחיית פרשת ציצית לכאורה נשאר, אך מכיון שבישראל נהגו להתחיל פרשה זו, בבבל כבר סיימו אותה. ראייה לפרשנות זו נמצא

חייא בר רב אמר: אמר אני ה' אלהיכם - צריך לומר אמת, לא אמר אני ה' אלהיכם - אינו צריך לומר אמת.
והא בעי לאדכורי יציאת מצרים! - דאמר הכי: מודים אנחנו לך ה' אלהינו שהוצאתנו מארץ מצרים ופדיתנו מבית עבדים ועשית לנו נסים וגבורות על היס ושרנו לך.

על אף הכרעתו של אביי שבבבל נהגו כולם לומר את פרשת ציצית, נראה שמסקנת הגמרא שונה: מי שהתחיל פרשת ציצית יסיימה, ומי שבחר שלא לאומרה יוסיף תפילה מיוחדת המזכירה את עניין יציאת מצרים. מכאן מוכח שעיקר המחלוקת הייתה האם מותר לומר חלק מפרשת ציצית. בני ארץ ישראל סברו שמותר, בני בבל סברו שאסור. התוצאה המעשית הייתה, שבתחילת תקופת האמוראים, בארץ ישראל נהגו בנוסח המקוצר,⁴³ ובבבל נהגו כאחת משתי האפשרויות: לומר את כל פרשת ציצית, או לא לאומרה כלל. לימים, שיטתו של אביי נתקבלה על כל בני בבל, כנראה כדי ליצור אחדות במנהג.⁴⁴

4. קריאת שמע של ערבית בירושלמי

במסכת ברכות מובא במשנה (פ"א מ"ד): "בשחר מברך **שתים** לפניו **ואחת** לאחריה, ובערב **שתים** לפניו **ושתיים** לאחריה". הבדל זה בין כמות הברכות שיש בבוקר לבין כמות הברכות שיש בערב אומר דרשני. התלמוד הבבלי התעלם מהעניין, אך התלמוד הירושלמי (ברכות פ"א ה"ה) עוסק בשאלה זו:

ר' סימון בשם ר' שמול בר נחמן על שם והגית בו יומם ולילה **שתהא הגיית היום והלילה שוין**. **ר' יוסי** בר אבין בשם ר' יהושע בן לוי על שם **שבע ביום הללתיך** על משפטי צדק. **ר' נחמן** בשם ר' מני כל המקיים שבע ביום הללתיך כאילו קיים והגית בו יומם ולילה. מפני מה קורין **שתי פרשיות הללו בכל יום**. ר' לוי ור' סימון. ר' סימון אמר מפני שכתוב בהן שכיבה וקימה. ר' לוי אמר מפני שעשרת הדברות כלולין בהן.

בדברי רבי יעקב בן הרא"ש בקיצור פסקי הרא"ש שם: "פסק ר' תם דלילה לאו זמן ציצית והאי דאמרין פרשת ציצית בלילה אתחולי מתחלין כדמתחלי במערבא וכיון דמתחלין גמרינן".
⁴³ הרשב"א בחידושו לברכות (י"ב ע"ב), על דברי רבי אלעזר בן עזריה שלא אמר יציאת מצרים בלילות, טוען שבארץ ישראל לא אמרו את פרשת ציצית כלל: "לעולם לא היו קורין פרשת ויאמר כלל שאלו היו קורין לא היה אומר לא זכיתי שתאמר ולקמן בפרק היה קורא משמע שבמקצת המקומות לא היו קורין אותה כלל". כלומר, לפי דברי הרשב"א הגמרא לא מתארת מנהג שהיה נוהג בכל ארץ ישראל, אלא מנהג קצת המקומות.

⁴⁴ אין לי ראיות מוצקות לתהליך ההיסטורי שתארתי, אך סוף התהליך משתקף יפה בדברי הרא"ש והטור שצויינו בהערה 42.

ר' סימון מסביר את העדר הסימטריה בין כמות ברכות קריאת שמע של שחר לזו של ערב, בכך שיש ליצור סימטריה בין המכלול של קריאת שמע וברכותיה בבוקר לבין המכלול בערב. אם בבוקר יש שלוש פרשיות לקריאת שמע ובערב רק שתיים, אז יש להשלים חוסר איזון זה בכך שבערב תהיה עוד ברכה. כך נוצר מצב של שוויון בין סך הפרשיות והברכות בין הערב לבוקר. "הגיות היום והלילה שוין".⁴⁵ הרי לנו שכדי לענות על שאלה צורנית במבנה התפילה, השתמש האמורא הארץ ישראלי בטיעון המניח כמציאות ידועה שבקריאת שמע של ערב היו רק שתי פרשות, ללמדנו שבתחילת התקופה האמוראית בארץ ישראל שרר, לפחות בחלק מהאזורים מנהג שלא לומר פרשת ציצית בערב.⁴⁶ רבי יוסי חולק על ר' סימון ומציע הסבר אחר לחוסר הסימטריה בכך שיש צורך להגיע למספר שבע. יש אפשרות לטעון שבבסיס דברי רבי יוסי מונחת ההנחה שגם בערב היו שלוש פרשות, לכן יש למצוא הסבר אחר לחוסר הסימטריה.⁴⁷ אולם הקריאה הפשוטה בדבריו, מלמדת שהוא אינו עוסק בעניין זה כלל, כל רצונו הוא לטעון שסך הברכות ביממה צריך להיות שבע, וממילא לא יהיה שוויון בין הערב לבוקר.⁴⁸

בהמשך הסוגיה מובאת שאלה המניחה במפורש שבקריאת שמע יש רק שתי פרשות: "מפני מה קורין שתי פרשיות הללו בכל יום". גרסה זו מופיע בשתי גרסאות הדפוס, אך המגיהים השונים התעקשו שיש כאן טעות סופר, הפני משה גורס כאן 'שלוש' במקום 'שתי', ולדעת הגר"א יש למחוק כליל את המספר 'שתי'. על אף הנטיה של החוקרים, המוצדקת, לראות בתיקוני נוסח בירושלמי נסיון להתאימו לבבלי, כאן נראה שהתיקון מתבקש. שכן גם הדעה מרחיקת הלכת ביותר שבקשה לבטל את פרשת ציצית, עשתה זאת רק בקריאת שמע של ערב, ואילו כאן יש מימרא כללית הדנה במבנה של קריאת שמע, והיא אינה מבחינה

⁴⁵ כך מבאר הרשב"א בחידושו לברכות (י"ב ע"ב): "להשוות מדת יום ומדת לילה כלומר דבשחר קורא שלש פרשיות ושלש ברכות הרי שש ובערב שתי פרשיות וארבע ברכות הרי שש כדי להשוות מדת יום למדת לילה". וכן ביאר הפני משה על הירושלמי שם: "תיקנו בשחר שתיים לפני ואחת לאחריה וגי פרשיות של קריאת שמע הרי שלש גם כן ובערבית לחד מאן דאמר לקמן שאין אומרים כי אם ב' פרשיות של ק"ש תיקנו שתיים לפני ושתיים לאחריה וזה היום והלילה שוין".

⁴⁶ יש מקום לפרש שדעת ר' סימון זהה לתיאור אחר שנראה בהמשך בירושלמי ולזה שתואר בבבלי שראינו לעיל, שבארץ ישאל הסתפקו במשפט אחד שהוא מעין הפתיחה והסיום של פרשת ציצית. ומבחינת ר' סימון משפט אחד לא נחשב פרשה שלמה. הרווח בפרשנות זו על אף שהיא דחוקה, זה שהיא יוצרת מצג אחיד לגבי הנהוג בארץ ישראל.

⁴⁷ כך מפרש הרשב"א (שו"ת הרשב"א א, נא): "פירוש רבי סימון אית ליה כבני מערבא שאין קורין בערב אלא שתי פרשיות ובבוקר שלוש. לפיכך בבוקר שלוש ברכות ושלוש פרשיות הרי כאן שש. ובערב שאין כאן אלא שתי פרשיות הוסיפו ברכה רביעית כדי להשוות הגיית לילה ליום ושיהיו גם בלילה שש. ורבי יוסי סבירא ליה כבני מדינתא דאפילו בערב קורין פרשת ציצית. אם כן למה הוסיפו ברכה אחת בערב? כדי שיהו בין כל הברכות של שחר ושל ערב שבע על שם שבע ביום הללתיך. ולא הכניס רבי יוסי הפרשיות במנין אלא הברכות".

⁴⁸ כך משתמע משלל הפירושים הקיימים על הירושלמי. לדוגמה הפני משה מבאר: "על שם שבע ביום הללתיך. ר' יהושע בן לוי טעמא דכל הברכות הללו קאמר דשחרית ודערבית".

בין ערב לבוקר. לכן המשמעות של קבלת הנוסח של הדפוס הוא שתמיד היו בקריאת שמע רק שתי פרשות וזה דבר בלתי מתקבל.

הפני משה מציע להסביר את נוסח הירושלמי כפי שהוא: "מפני מה קורין שתי פרשיות הללו בכל יום. שמע והיה אם שמוע שאומרין אותן בבקר ובערב דאלו **פרשת ויאמר** פלוגתא היא לקמן בפרקין אם מזכירין יציאת מצרים בלילות". הרי שלפי גרסת הדפוסים, ישנה עדות נוספת לכך שבארץ ישראל בתקופת האמוראים לא אמרו את פרשת ציצית בלילה.

סוגיה נוספת העוסקת בענייננו בתלמוד הירושלמי, מובאת על המשנה האחרונה בפרק ראשון (ברכות פ"א ה"ו), בה מחדש רבי אלעזר בן עזריה את חידושו על אזכור יציאת מצרים:

תמן אמרין לא יתחיל ויאמר ואם התחיל גומר. **ורבנן דהתם**⁴⁹ אמרין מתחיל ואינו גומר. מתניתין פליגא על רבנן דהכא⁵⁰ מזכירין יציאת מצרים בלילות. ר' בא רב יהודה בשם רב מודים אנחנו לך שהוצאתנו ממצרים ופדיתנו מבית עבדים להודות לשמך. מתניתא פליגא על רבנן דתמן⁵¹ ויאמר אינו נוהג אלא ביום. כל פרשת ויאמר אינו נוהג אלא ביום.

ר' בא בר אחא נחית לתמן חמיתון מתחילין וגומרין ולא שמיע דתמן אמרין לא יתחיל ויאמר ואם התחיל גומר. ורבנן דהכא אמרין מתחיל ואינו גומר. בעון קומוי ר' אחיאי בר' זעירא היך הוה אבוך נהוג עביד כרבנן דהכא או כרבנן דהתם. ר' חזקיה אמר כרבנן דהכא. ר' יוסה אמר כרבנן דהתם. אמר ר' חנינא מסתברא דר' יוסה דר' זעירא מחמיר וינון מחמרין והוא עבד נהיג דכוותהון.

סוגיה זו היא סוגיה מקבילה לסוגיית הבבלי בדף י"ד ע"ב, שראינו לעיל, שם דנו במנהג ארץ ישראל ביחס לאמירת פרשת ציצית בקריאת שמע של ערבית. התיאור על הנעשה בבבל ('תמן' בלשון הירושלמי) תואם את דברי רב: "לא יתחיל, ואם התחיל - גומר". דעת רבנן דהכא של ארץ ישראל שמתחיל ואינו גומר תואמת את תאורו של רב שמואל בר יהודה על הנעשה במערבא: "ערבית - דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם אני ה' אלהיכם אמת". אחר

⁴⁹ בדפוס וילנא המילה 'התם' בסוגריים עגולות, ואחריה נכתבה המילה 'הכא' בסוגריים מרובעות. כך גם סבור הפני משה שיש לגרוס. תיקון זה מתבקש שכן השורה הראשונה מתארת את מנהג בבל כפי שנוכר בדברי רב בבבלי ברכות י"ד ע"ב, וביחס לאלו העומדים בארץ ישראל והם עורכים את התלמוד הירושלמי - זה קורה שם - תמן. אך בארץ ישראל המנהג היה להתחיל ולא לגמור כפי שמעיד הבבלי הנ"ל, לכן יש לגרוס רבנן דהכא - שבארץ ישראל.

⁵⁰ יש שתקנו את גרסת הירושלמי כאן ובקושיה הבאה והפכו את הסדר ביניהם, כך גרס החרדים בפרושו על הירושלמי. אך הפני משה הסביר את הסוגיה בטוב טעם גם מבלי לשנות את המילים הכא והתם ונראה שעדיף במידת האפשר להימנע משינויים.
⁵¹ ראה חילופי גרסאות בהערה לעיל.

כך מעמת עורך הסוגיה כל אחת מהמנהגים הנ"ל עם משנה שנראית כסותרת אותה, ומביא תרוץ ליישב את המנהג.

נראה, שהירושלמי בתחילת דבריו מניח כמציאות מקובלת שיש שני מנהגים זה לצד זה. ואכן, אם אפשרות אחת היא לומר משפט קצר במקום פרשת ציצית, והאפשרות האחרת היא לכתחילה לא יתחיל - אין הבדל גדול בין המנהגים. מסתבר, אם כן, שעריכת הסוגיה הירושלמית קדמה לדברי אביי, שהכריע שיש לומר את פרשת ציצית בלילה. ממילא, רוח הדברים בסוגיית הירושלמי שהמנהג הרווח הוא להימנע מאמירת פרשת ציצית בלילה, כל המחלוקת בין המנהגים היא כפי שנוסחה בבבלי: "והאמר רב שמואל בר יצחק אמר רב: דבר אל בני ישראל - לא הוי התחלה, ואמרת אליהם - הוי התחלה! אמר רב פפא: קסברי במערבא, ואמרת אליהם - נמי לא הויא התחלה, עד דאמר ועשו להם ציצית". כלומר, בשלב זה, תחילת תקופת האמוראים נחלקו חכמי בבל עם חכמי ארץ ישראל מהו הפתרון הנכון להמנע מאמירת פרשת ציצית.

אולם, בהמשך סוגיית הירושלמי מובאים דברי אמוראים שכנראה הכירו את מנהג בבל, המובא בבבלי מפי אביי: "אנן אתחולי מתחלינן - דקא מתחלי במערבא, וכיון דאתחלינן - מגמר נמי גמרינן". משום שמיד לאחר הבאת מחלוקת המנהגים בין בבל לארץ ישראל, מספר הירושלמי מעשה על אחד מאמוראי ארץ ישראל ר' בא בר אחא שירד לבבל וראה שם שהם "מתחילין וגומרינן". כלומר בפועל הם אומרים את פרשת ציצית בלילה, בדיוק כפי שהכריע אביי.⁵² ואכן עורך הסוגיה מביע תמיהה על מנהג זה: "ולא שמיע דתמן אמרינן לא יתחיל ויאמר ואם התחיל גומר. ורבנן דהכא אמרינן מתחיל ואינו גומר".

לסיכום, נראה בבירור שעמדת חכמי ארץ ישראל הייתה שיש להימנע בדרך זו או אחרת מאמירת פרשת ציצית בקריאת שמע של ערבית. נראה שהסיבה לעניין, כפי שהראינו לעיל בדיון על גישת התנאים לעניין, הייתה הצורך העז להכריע בפולמוס סביב הגדרת ציצית כמצות עשה שהזמן גרמה. עם השנים, ירד אט אט, הצורך הפומבי להתנגד לכל ביטוי של ציצית בלילה. אך נראה, שבארץ ישראל עקבותיו של הפולמוס עדיין היו ניכרים אפילו

⁵² אברהם גולדברג במאמרו "ר' זירא ומנהג בבל בארץ ישראל", תרביץ לו (תשכ"ז), עמ' 322, טוען שבבל נהגו שני מנהגים במקביל. בפומפדיתא נהגו לומר את כל פרשת ציצית, ובסורא שהייתה קשורה יותר לארץ ישראל נהגו שלא לקרוא כלל (לא יתחיל ואם מתחיל גומר) כדברי רב, שהגיע לבבל מארץ ישראל. אביי כנראה הכיר רק מנהג קדמון והוא לומר את כל שלוש הפרשיות של קריאת שמע. כאשר אביי שומע על פתרון הדילוג הארץ ישראלי, השתמש אביי ב"רב" כדי לדחות פתרון זה, אבל לא כדי לבטל את פרשת ציצית, אלא כדי להחזירה למקומה.

בתקופת האמוראים, בעוד שלבבל פולמוס זה לא הגיע כלל, וממילא לא הייתה שום מניעה להחזיר את פרשת ציצית למקומה הטבעי בתוך סדר קריאת שמע.⁵³

5. קריאת שמע של ערבית בתקופת הגאונים

ספרות הגאונים, רובה ככולה, נוצרה בבבל ומשקפת את מסקנות התלמוד הבבלי. כיום, יודעים אנו פרטים רבים וחשובים על יהודי ארץ ישראל, שהמשיכו את מסורת התלמוד הירושלמי במשך מאות שנים, עד לחיסול היישוב היהודי בימי הצלבנים (במסעות הצלב). היישוב היהודי בארץ ישראל עסק בעיקר במדרש, פיוט ותפילה, אך עסק גם בתחומי ההלכה. בארץ ישראל נכתבו בתקופה זו המסכתות הקטנות וספרות המעשים.⁵⁴ מדרשי חז"ל מתחלקים לשלוש תקופות עקריות: מדרשי התנאים (המכונים מדרשי הלכה), מדרשי האמוראים (משובצים בתלמודים ובמדרשי רבה הקדומים), ומדרשים מאוחרים (לרוב מתקופת הגאונים). אחד ממדרשי ארץ ישראל מתקופת הגאונים, הוא מדרש תהלים (שוחר טוב מזמור ו) שם מובא:

למנצח על השמינית. זהו שאמר הכתוב שבע ביום הללתיך, אמר ר' יהושע בן לוי אלו שבע מצות שבקריאת שמע, יוצר, ואהבה רבה, שמע, והיה אם שמוע, ויאמר, אמת ויציב, וגאל ישראל, ולפי שאין מצות ציצית בערבית, מוסיפין פורס סכת שלום בשבת ויום טוב, ובחול שומר עמו ישראל.⁵⁵

אין ספק שבמדרשים המאוחרים משוקע חומר אמוראי קדום. ובפרט המצב כך במדרש תהילים, שהוא מושג ידוע מימי האמוראים.⁵⁶ בין כך ובין כך, נראה שהמנהג הארץ ישראלי מימי התנאים נותר ללא שינוי. וכך מעיד מדרש תהילים הנ"ל, שבערב השמיטו את פרשת ציצית, ומצאו לו תחליף בדמות פורס סכת שלום.

נעבור עתה לספרות הגאונים שנכתבה בבבל. המקור היחיד שמתייחס לחילופי המנהגים בין בבל לארץ ישראל, ביחס לאמירת פרשת ציצית בקריאת שמע של ערבית, הוא ספר

⁵³ ישראל תא שמע בספרו התפילה האשכנזית הקדומה, ירושלים (תשס"ג), עמ' 105-106, מסביר שחדירת המנהג לומר את פרשת ציצית בלילה לבבל, גררה אחריה דיון האם יש לסמוך גאולה לתפילה גם בלילה. דיון מעין זה לא קיים בירושלמי, משום ששם רווחה ההלכה שאין פרשה שלישית בקריאת שמע.

⁵⁴ תיאור מפורט של יצירתם הרוחנית של חכמי ארץ ישראל בתקופת הגאונים, כתב אברהם גרוסמן במאמרו "ישיבת ארץ ישראל: יצירתה הרוחנית והזיקה אליה" בתוך ספר ירושלים, ירושלים (תשמ"ז), עמ' 180-183. וכן אצל ירחמיאל ברודי, ציון בין הפרת לחידקל עולמם של גאוני בבל, ירושלים (תשע"ו), עמ' 106-112.

⁵⁵ מדרש זה הובא גם בחדושי הרשב"א על המשנה של רבי אלעזר בן עזריה שרצה להחזיר את אזכור יציאת מצרים בלילה, כדי להראות שהמנהג הרווח בארץ ישראל, היה שלא לומר פרשת ציצית בלילה. ⁵⁶ בבראשית רבה (לג, ג) מסופר על ר' ישמעאל "מסתכל הייתי באגדה דתילים". ובמקבילה ירושלמית (כלאיים פ"ט ה"ג) נאמר: "אשגריית עיניי בכל ספר תילים אגדה".

'הלכות גדולות' לרבי שמעון קיירא. בשונה מכל החיבורים הבבליים שקדמו לו, ספר זה אמנם מתבסס לרוב על ספר הלכות פסוקות ועל השאילתות אבל משלב גם מקורות ארץ ישראלים מוקדמים כירושלמי, ואף מקורות ארץ ישראלים מאוחרים - מסכתות קטנות וספרות המעשים. מתוך כך טבעי הדבר שחיבור זה יתייחס למנהג ארץ ישראל בעניין קריאת שמע, מה שלא עשו קודמיו. וכך כותב ספר 'הלכות גדולות' (סימן א פרק שני):

אמר רב יוסף כמה מעליא הא שמעתא דכי אתא רב שמואל בר יהודה אמר אמרי במערבא דבר אל בני ישראל ואמרת אלהם אני ה' אלהיכם אמת.

ועד השתא כמה מדינות בארץ ישראל הכין נהיגין למימר באורתא וקסברי שמע והיה אם שמע נוהגין ביום ובלילה ויאמר אינו נוהג אלא ביום,⁵⁷ ואף על גב דאמר רב כהנא אמר רב לא יתחיל ואם התחיל גומר, אמר רב פפא קסברי במערבא ואמרת אליהם נמי לא הויא התחלה עד דאמר ועשו להם ציצית. אמר אביי הילכך אתחולי מתחלינן דהא קא מתחלי במערבא ומיגמר גמרינן לה לפרשת ויאמר, דאמר רב כהנא אמר רב לא יתחיל ואם התחיל גומר.

קטע זה הוא ציטוט די מדוייק של הסוגיה הבבליית בברכות (י"ד ע"ב). ר' שמעון קיירא הוסיף כמה מילים משל עצמו תוך כדי הבאת הסוגיה הבבליית, כדי לתאר ולדווח שעד ימיו הוא, יש כמה קהילות בארץ ישראל שנוהגות להשמיט את פרשת ציצית מנוסח קריאת שמע של ערבית. עדות זו עולה בקנה אחד עם דברי בעל מדרש תהילים שראינו לעיל.

יתכן שמדרש תהילים מתאר את הידוע לו בתחילת תקופת הגאונים. הוא הכיר רק את המנהג הארץ ישראלי, שכן עד ימיו עוד לא החלה החדירה של מנהג בבל לארץ ישראל. אך באמצע תקופת הגאונים, בימי ר' שמעון קיירא בעל 'הלכות גדולות', כבר ישבו יהודים בבליים בארץ ישראל, ויתכן שבארץ ישראל נהגו שני המנהגים במקביל, ולכן ניסח ר' שמעון קיירא את מנהג ארץ ישראל: "כמה מדינות בארץ ישראל".

ד. בין בבל לארץ ישראל בנוסח הסידור

1. נוסח בבל

יצירתם של גאוני בבל לא עסקה רק בספרי פסק, אלא הם מצאו לנכון גם להעלות על הכתב את נוסח התפילה שעד ימיהם היה שגור על פה, מתוך צורך של קהילות רחוקות לקבל

⁵⁷ נשים לב שר' שמעון קיירא בחר להתנסח במילותיו של רבי יהושע בן קרחה מהמשנה. ללמדנו שאף בעל הלכות גדולות הבין את דברי רבי יהושע בן קרחה כמכוונים לפטור מאמירת פרשת ציצית בקריאת שמע של ערבית.

הנחיה בסדרי התפילה. הסידור השלם הקדום ביותר שהגיע לידינו, הוא סידור רב עמרם גאון, והוא מבוסס על מנהג בני בבל ומהוה המקור ל"נוסח הספרדי" (עדות המזרח).

בסידור רב עמרם גאון, בקטע של קריאת שמע וברכותיה, נראה משטף הדברים שקריאת שמע כוללת שלוש פרשות בין בבוקר ובין בערב. רב עמרם גאון חי ופעל, קרוב לודאי,⁵⁸ לאחר פרסום ספר הלכות גדולות, דבר שלא הפריע לו להתעלם ממנהג ארץ ישראל. נראה, שהרצון להכפיף את כלל יהדות העולם למנהג שנראה בעיניהם כנכון, גרר התעלמות מוחלטת ממנהג שלדעתו הוא שגוי. בנוסף, יש להעריך שהרצון להכפיף את יהודי ארץ ישראל למנהג הבבלי, תרם למגמה של מחיקת והעלמת מנהגים ארץ ישראלים מהתודעה הכללית.

בסידור רב סעדיה גאון, שנכתב כיוכל אחר סידור רב עמרם גאון, ישנה תופעה דומה - התעלמות ממנהג ארץ ישראל בקריאת שמע של ערבית. וכך מתאר רס"ג את תפילת ערבית:

תפילת מעריב לצבור: החזן פותח להם ברכו ועונים ברוך ה' המבורך לעולם ועד, ואומר ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר בדברו מעריב ערבים ואהבת עולם עמך ישראל אהבת וקוראים קריאת שמע, כמו שבארנו בתפילת הבוקר. וכשמגיע למשובח שמו תמיד ימלוך לעולם ועד, אומר קדיש יתגדל ועומדים ומתפללים שמונה עשרה.

ניתן לראות בדברי רס"ג: "כמו שבארנו בתפילת הבוקר", הפניה טכנית בלבד, ולא רמיזה למנהג ארץ ישראל. אך כמה שורות אחר כך כאשר כתב רס"ג הנחיות לתפילת שמונה עשרה, הוא לא טרח לציין "כמו שבארנו בתפילת הבוקר". לכן נראה שיש כאן מעין רמיזה לכך שאין לשנות את מבנה פרשיות קריאת שמע בתפילת ערבית.

רס"ג, בניגוד לרב עמרם גאון, ראה נוסחים רבים ומנהגים שונים במהלך מסעותיו. לכן, יש מקום לשער שהוא ידע על מנהג ארץ ישראל בעניין פרשת ציצית בלילה, והסתפק ברמיזה שאין לנהוג כך.

⁵⁸ ישנה מחלוקת בין החוקרים באשר לתקופה בה חי ר' שמעון קיירא, יש המקדימים למאה השמינית למניינם, ויש המאחרים למאה התשיעית. אך מוסכם, שרב עמרם גאון חי ופעל בסוף המאה התשיעית, כך שיש בסיס להנחה שהוא הכיר את החיבור "הלכות גדולות", שזכה לפרסום רב כבר בשנים הראשונות להפצתו. ראו ברודי, ציון בין הפרת לחידקל עולמם של גאוני בבל, עמ' 229-230; שמחה אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים (תשט"ו), עמ' קפב-קפד; שלמה טל, הסידור בהשתלשלותו: תשובות לשאלות בעקבות סידור "רינת ישראל", ירושלים (תשמ"ה), עמ' ח-יא.

2. נוסח ארץ ישראל

כבר לפני מאות שנים ידוע היה על נוסח אחר מהנוסח הבבלי, כשהמייצגים הבולטים של הנוסח האחר היו סידורים שנכתבו באיטליה, ובעיקר מחזור בני רומא. נראה שנוסח אשכנז הושתת ברובו על הנוסח הנוקשה של סידור רב עמרם גאון, בתוספת מנהגים שמקורם באיטליה.⁵⁹

נוסח ארץ ישראל המקורי היה אבוד במשך מאות שנים עד לגילוי אוצרות הגניזה, וגם כיום לא ניתן להבחין בקלות מהו נוסח ארץ ישראל ומהו נוסח בבל, שכן הגניזה מכילה מאות קטעי תפילה שנכתבו במשך ארבע מאות שנים (1,000-1,400). רק כעשרה אחוזים מכלל כתבי היד שהם נוסחי תפילה, סווגו כארץ ישראלים.

מכל מקום, אחד מכתבי היד הנדירים ששימרו את נוסח קריאת שמע של ערבית נראה כך:

שמע ישראל ה' אל"ינו ה' אחד

ב>רוך< שם כבוד מלכותו לעולם ועד אמן

ואהבת את ה' אל"יך וגו' והיה אם שמוע תשמעו וגו'

אמת ויציב ונכון וקיים וישר ונאמן וטוב הדבר הזה⁶⁰

העדר המילים "ויאמר" כמייצגים את הפרשיה השלישית של קריאת שמע, אינו מקרי. הרי לפנינו תיעוד נדיר מתוך הגניזה הקהירית, שמראה את המשך הקיום של המנהג הארץ ישראלי העתיק, שלא לומר את פרשת ציצית בקריאת שמע של ערבית.

ה. סיכום

מתוך העיון במקורות ארץ ישראלים ובבליים מימי הגאונים, עולה תמונה די ברורה, שבארץ ישראל לא נאמרה פרשת ציצית בקריאת שמע של ערבית. אולם מנהג זה, יחד עם שאר נוסח ארץ ישראל, "נקבר תחת הריסות היישוב בארץ ישראל ונאלם דום עד שכמעט אבד ונשכח מן העולם".⁶¹ פרופסור עזרא פליישר הקדיש את רוב מחקריו לחשיפת נוסחי התפילה הארץ ישראלים. במאמרו האחרון הקדיש פרק שלם לחסרונה של פרשת ציצית מקריאת שמע של ערבית. במאמר זה הוספנו נדבך על ממצאיו החשובים של פליישר, בכך שהראנו את הגורמים להתפתחות מנהג זה דוקא בארץ ישראל ולא בבבל.

⁵⁹ שלמה טל, הסידור בהשתלשלותו: תשובות לשאלות בעקבות סידור "רינת ישראל", ירושלים (תשמ"ה), עמ' כה-כו; אביגדור שנאן במבואו לסידור אביחי, ירושלים (תש"ס), עמ' א-ח.

⁶⁰ כתב יד זה נמצא באוסף הגניזה הקהירית של ספריית קיימברידג', מספרו: T-S NS J 502.

⁶¹ אורי ארליך, על מקומו של פרופסור עזרא פליישר בחקר התפילה, מדעי היהדות 45 (תשס"ח), עמ' 125.

אף על פי שבחלק מהנוסח האשכנזי נמצא לעיתים עקבות של נוסח ארץ ישראל הקדום, לא מצאנו בנוסחי אשכנז או בפוסקי אשכנז עדות למנהג שלא לומר פרשת ציצית בקריאת שמע של ערבית.⁶² החריג היחיד שמצאתי לכלל זה, הוא בדברי החכם האיטלקי ר' ישעיהו בן אליה דטראני - הריא"ז (פסקי ריא"ז ברכות פרק ב):

ורבינו חננאל אומר, שקורא על מטתו פרשת שמע ווהיה אם שמע תשמעו, זולתי פרשת ציצית, שאין זמן ציצית בלילה.

לא מצאתי את דברי רבינו חננאל במקורם, אולי אבדו. אך מקורו האיטלקי של רבינו חננאל, ונטייתו לשלב פסקי ירושלמי מחזקים את התחושה, שהציטוט הזה של ריא"ז הוא אכן של רבינו חננאל. המפתיע כאן, שמצאנו שרידים למנהג ארץ ישראל רק אצל חכם איטלקי אחד, ולעומת זאת, אין אנו מוצאים בשום סידור של עדה זו או אחרת עדות למנהג זה, ויתירה מכך, הרמב"ם (הלכות קריאת שמע פ"א ה"ג) מדגיש שאין לנהוג כך:

אף על פי שאין מצות ציצית נוהגת בלילה קוראין אותה בלילה מפני שיש בה זכרון יציאת מצרים ומצווה להזכיר יציאת מצרים ביום ובלילה שנאמר למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך, וקריאת שלש פרשיות אלו על סדר זה היא הנקראת קריאת שמע.

ראינו, אם כן, שתקנת קריאת שלוש פרשיות בקריאת שמע הינה קדומה ביותר, כנראה מימי הבית השני. לאחר החורבן, בדור חכמי יבנה, פרצה מחלוקת בין החכמים ביחס לחיוב ציצית בלילה. נראה, שחז"ל התקשו להכריע במחלוקת זו וציבור הרבנים והקהילות נחלקו למנהגים שונים. לבסוף גברה ידם של הסוברים שלילה לאו זמן ציצית, והם עשו כל מאמץ להשליט פסיקה זו בכל קהילות ישראל.

הצירוף של חשיבות מצות ציצית עם היות הנושא במחלוקת שנים רבות, גרם לחז"ל לנקוט צעד חריג ולהשתמש בכוחם כפוסקים ומעצבי נוסח התפילה ולשנות את נוסח קריאת שמע של ערבית. לענ"ד זהו מקרה נדיר, בו חז"ל משתמשים בכוחם כפוסקי הלכה, ומשנים פסיקה מקובלת בתחום התפילה, כדי ליצור פסיקה אחידה בתחום אחר - מצות הציצית. מהלך רב רושם זה השאיר את חותמו על נוסח התפילה הארץ ישראלי למשך מאות שנים, עד שנוסח זה אבד מן העולם. בבבל לעומת זאת, הגיעה הפסיקה בסוגיית הציצית כמשנה

⁶² כך כותב הרא"ש בברכות (ב, ט): "ואנן נהיגי לומר פרשת ציצית בלילה". רמז דק אולי ניתן למצוא במחלוקת הפוסקים לגבי דין הפסקה בדיבור בתוך פרשת ציצית בלילה. הגישה הרווחת אומרת שאין הבדל בין לילה ליום, כפי שמשתקף בפסק הרמב"ם שציינו לעיל. אולם מעיר על כך בעל המשנה ברורה (ביאור הלכה, סימן סו): "צריך לעיין לעניין פרשת ויאמר בלילה אם באמצעה נחשב לאמצע הפרק או לא כיון דויאמר אינו נוהג אלא ביום".

חתומה, שאין עליה עוררין. לכן הנוסח הבבלי, שהוא הנוסח הדומיננטי עד היום, הותיר את קריאת שמע של ערבית ללא שינוי – עם שלוש פרשיות.